

Grohot ludila u umu umetnika: demistifikacija stereotipa

(Albert Rotenberg, *Kreativnost i ludilo: nova otkrića i stari stereotipi*, Clio, Beograd, 2010)

Reči utisnute na hrapavu, mat teksturu korica knjige američkog psihologa i psihoanalitičara evociraju sećanje na jednu ne tako davno izgovorenu rečenicu prijatelja o tome kako pleća velikog talenta uvek nose određenu količinu, na mahove prilično opterećujućeg, prtljaga (kreativnog) ludila. Povezivanje ova dva naslovom knjige sugerisana pojma ne samo da je česta pojava u popularnom mišljenju, nego je obeležena tolikom raznolikošću stavova da se, na tim temeljima, teško ostvaruju ikakvi stabilniji i precizniji uvidi o sprezi kreativnih kapaciteta ličnosti i mentalnog poremećaja. Odnosu kreativnosti i ludila s jedne strane pripisuje se atribut isključujućeg, pa se oni razumevaju kao opozicije (uzvišeno, plodotvorno, zdravo nasuprot niskom, destruktivnom, nakaznom i bolesnom); s druge strane, podržava se stav o zavisnom odnosu kreativnosti i ludila u kojem ovaj drugi član funkcioniše kao preduslov za stvaranje inovativnih i profetskih umetničkih sadržaja i formi. Postoji, međutim, i onaj medijalni put koji teži smirivanju navedene napetosti tezom da u svakoj osobi, baš kao u prozi o doktoru Džekilu i gospodinu Hajdu, tinja mogućnost gravitiranja ka oba stanja. Autor, naoružan oprežnošću u izvođenju zaključaka i željom da na nov i argumentovan način rasvetli problematiku čiji je višedecenijski posvećenik, pokreće niz pitanja: da li se stvaralački čin, imajući u vidu sva njemu imanentna svojstva (dugi, teskobni časovi usamljenosti, jaka inhibiranost na početku stvaranja, inicijalna nesigurnost u sopstvenu zamisao, nemir usled nedostatka jasne predstave o tome šta će pesma/slika oličavati, suočavanje sa tematsko-motivskim i strukturalnim teškoćama tokom kreativnog procesa itd.) zaista približava stanju ludila? Kakva se relacija

uspostavlja između poetske imaginacije i psihoze? Nastaju li remek-dela zahvaljujući iznenadnom impaktu mističnog, nadljudskog daha – zapitanost koja se oslanja na poznati Platonov koncept o božanskoj sili kao stvaralačkom okidaču – ili su ona, pak, rezultat oslobodilačkih poriva sadržaja koji pripadaju sferi nesvesnog? Konačno, postoji li muza čiji darovi dolaze sa dna boce viskija, iz proširene svesti uživaoca narkotika? Rotenbergovi impresivni istraživački napori – brojni psihološki eksperimenti, dve hiljade sati razgovora sa umetnicima i naučnicima najvišeg ranga, statističke i psihološke analize književnih ruko-pisa i razgovori sa preživelim članovima porodica istaknutih stvaralaca – rezultovali su za psihologiju stvaralaštva krajnje značajnim i zanimljivim nalazima.

Prva predstava čiju osnovanost autor smera da porekne tiče se refleksije o darovitosti koja obitava samo u određenom tipu ličnosti, mahom u onom egocentričnom, ekscentričnom, buntovnom umetniku-bonvivanu, mladalački razbarušenom i spontanom. Ovakva vizura simplifikuje temu unutrašnjih svojstava kreativnih osoba jer, iako struktura ličnosti pojedinih stvaralaca doista odgovara opisu, nedopustivo je tvrditi da su svi umetnici nosioci ovakvih karakternih crta. Mnogi stvaraoci su, zapravo, nepopravljivi perfekcionista, rigidni i prilično restriktivni po pitanju ukusa i suda iako se načelno sami gnušaju jednoobraznosti i autoritativnosti. Postoji, međutim, samo jedna karakteristika ličnosti i stava prema životu i delu koju Rotenberg smatra izraženom kod svih kreativnih osoba – to je neizmerna motivisanost za rad, neprekidan, nameran trud i postojana, uvek sveža potreba za otkrivanjem novih ideja, pristupa i rešenja. U ovoj tački razmatranja problematike autor izmiče oslonac još jednom torpidnom, suviše poetičnom obrazcu spletenom oko poimanja umetnika kao pojedinca koji, posedujući urođeni talenat, ne polaže mnogo vere u rad, istraživanje i usavršavanje svoje veštine; njemu gradivni materijal za misaone ili likovne poduhvate dolazi mističnim putem, spontano,

prirodno, čak i kada nije zaokupljen mišlju o stvaranju. Činjenica da su ovu mitsku sliku dobrim delom u životu održavali sami umetnici (V. Blejk, S. Kolridž, Dž. Kits, P. B. Šeli, Dž. Miler, Dž. V. Rasel, V. Kandinski, L. V. Betoven, R. Šuman...), nastojeći da pred radozalcima čuvaju veo misterije o nastanku dela spuštenim, navodi autora na zaključak da nije poželjno verovati stvaraocima kada naglašavaju značaj inspiracije. Kao egzemplum suprotnog držanja navodi se slučaj E. A. Poa, njegovo krajnje racionalno opisivanje [geneze poeme „Gavran” u „Filozofiji kompozicije”](#), ali tom prilikom Rotenberg propušta da primeti da se ni to svedočanstvo ne sme prihvatati doslovno, kao trijumf naučnički hladnog i proračunatog stvaralačkog principa nad nadahnućem. Jer, ako je Po dao uputstvo za pisanje, jasne i precizne instrukcije za inauguraciju u zvanje pesnika, zašto onda svi iole zainteresovani za poetsku delatnost ne stvaraju tvorevine grandiozne poput njegovih? (Ovo pokreće novu zapitanost: da li je autoreferencijalnim osvrtnom Po zaista razotkrio čin stvaranja pesme i ostavio uputstvo? Pre bi se reklo da je pesnik, izabравši da objasni pojedine pesničke postupke i elemente a izostavi neke druge, po svemu sudeći ključne, zapravo svoju tvorevinu, najpre kroz čin pisanja, a onda kroz čin tumačenja, dva puta zaključao).

Za naporan čin stvaranja remek-dela očigledno su potrebni i oni specifični trenuci, kratki udari inspiracije i/ili nadrealno snažne imaginacije koji više nikada, na taj način, ni u jednom drugom slučaju ili pojedincu, ne mogu biti ponovljeni. Ova misao, koja je ujedno srž gore ispisane napomene o Rotenbergovom pozivanju na znameniti Poov tekst, suštinski ne odstupa od autorovog stava o inspiraciji, već nas vodi njemu u susret. Spontane ideje i neočekivani obrti pre i tokom kreativnog procesa zaista se događaju, ali ti efemerni, fluidni trenuci što donose srećno razrešenje javljaju se samo tokom mukotrpnog rada na pripremi dela i intenzivne, istrajne i fokusirane radne napregnutosti bića tokom čitavog kreativnog delovanja. Ovakvo

poimanje uloge inspiracije u kreativnom procesu, u okvirima srpske književnosti, izrazili su I. Andrić i V. Desnica: prvi, koji je verovao u magiju nadahnutog, munjevitog i neobjašnjivog trenutka za kojim sledi „savijanje svake rečenice po deset puta preko kolena“ (zar o tom neumornom prepravljaju dela, najzad, ne svedoče istorije pisanja jedne pesme/priče/drame/romana, od njihovih prvih verzija do poslednjih, ili probni fragmenti i skice slikara?); i drugi, koji je pisanje shvatao kao „teoretsko stanje duha“, a pasivno čekanje čudljivog zraka entuzijazma kao signal pubertetskog, diletantskog pristupa poslu. Čuvena je Pikasova teza o nadahnuću koje iskrsava u radnoj usredsređenosti; svoju verziju identičnog postulata formulisao je slikar i fotograf Čak Klouz. Jedan od poetski i scenski najsugestivnijih pesnika-muzičara Nik Kejv takođe dodeljuje nadahnuću minornu poziciju u odnosu na rad – nakon kratkotrajne epifanije, tog najsitnijeg dela kreativnog procesa, slede svakodnevni časovi izolacije i koncentrisanog hoda uma. Upravo u pitanju udela inspiracije u kreativnoj aktivnosti Rotenberg prepoznaje jezgro problema: značaj mističnog zanosa toliko se hiperbolizuje da se on gotovo regularno i sasvim neopravdano u popularnim i stručnim krugovima izjednačava sa celokupnim kreativnim činom.

Autorova pregnuća podjednako su usmerena ka preispitivanju duboko usađene ideje o nesvesnim korenima kreativnosti, o ekstremnoj iracionalnosti stvaralaštva na kojoj je insistirala teorija psihoanalize modifikujući platonistički koncept nedokučive, vanljudske sile kao izvora inspiracije u tezu o kreativnosti koja jačinu crpi iz umetnikove unutrašnjosti, nesvesnih predela njegovog uma. Rotenberg detektuje tri ključna problema u prihvatanju ovakvog uzroka kreativnosti. Kreativno delo se, najpre, ne bi moglo ostvariti kao *novum* (a to je, pored njegove pregnantnosti, najrelevantniji parametar za razlikovanje istinske kreativnosti od puke produktivnosti) budući da je nastalo kao direktan proizvod prošlosti i postojećih nesvesnih faktora. Pored toga,

nesvesno podrazumeva obične, uvredljive i neprihvatljive sadržaje, a remek-dela se svakako ne odlikuju takvim osobinama. Najzad, primarna funkcija frojdovskih mehanizama ogleda se u sakrivanju nesvesnog sadržaja, dok je smisao vrhunske umetničke pojave suprotan, da na neobičan i uzbudljiv način otkriva duboka značenja i psihološke procese.

Ovi razlozi, a najviše jedna specifična crta koju Rotenberg lucidno zapaža ispitujući glavne kognitivne procese kojima se umetnik služi dok stvara, navele su ga da kao adekvatnu zamenu za odrednicu *nesvesno* upotrebi termin *izvansvesno*. Da bi se razumela opravdanost ove supstitucije, a onda i spoznala distinkcija između kreativnosti i mentalnog poremećaja, potrebno je rasvetliti osobine dva osnovna obrazca kreativnog mišljenja. Proces u kojem kreativna osoba, u sasvim racionalnom, svesnom stanju, bira suprotnosti i postavlja ih u jukstapoziciju pri čemu su obe antiteze podjednako operativne i validne, autor označava *janusovskim procesom* (paradigmatičan primer je Teorija relativnosti, zamisao da se nešto u isto vreme kreće i stoji; da literarni junak-prestupnik može posedovati i dobre osobine; da crno i belo mogu da stoje zajedno, a da ne pucaju jedno u drugo, kako je govorio anticipator pop-arta i minimalizma Jozef Albers). S druge strane, postupak zamišljanja dva ili više odvojenih entiteta kako zauzimaju isti prostor, preklapaju se, stapaju ili mešaju u glavi Rotenberg imenuje *homoprostornim procesom* (tako nastaju metafore, dok slikari, vajari i kompozitori na ovaj način postavljaju elemente prednjeg i zadnjeg plana u istu prostornu ravan u vizuelnoj ili auditivnoj slici ili doživljaju). Premda se ovi misaoni procesi odvijaju u stanju prisebnosti i usredsređenosti na stvaranje, kreativne osobe nisu svesne ovih kognitivnih obrazaca ne zato što su oni plod nesvesnog, niti zbog eventualnog entuzijastičkog varničenja, već otuda što stvaralac, fokusiran prvenstveno na sadržaj ideje i predmet rada, ne razmišlja o konkretnim strukturnim karakteristikama neobičnih

misaonih modela koje primenjuje („ne razmišljam kako razmišljam“). Upravo zbog ovog izostanka metaspozna je autor kreativno mišljenje smešta u domen izvansvesnog.

Iako su janusovski i homoprostorni procesi zdravi i krajnje racionalni misaoni procesi oni se zbog svoje apartnosti, prividne nelogičnosti i poricanja do tada poznatih naučnih i umetničkih zakona i modela neretko mešaju sa psihotičnim načinom mišljenja (sa šizofrenijom, na primer, na koju ovlaš nalikuje janusovski proces, odnosno, sa autističnim mišljenjem i vizuelnim halucinacijama na koje prividno podseća homoprostorni tip mišljenja). Autor, međutim, uspešno razara ovakvo stanovište precizno locirajući osnovne divergentnosti između kreativnosti i psihoze. Kreativna osoba, naime, sasvim distancirana od emocionalne zbrke, svesno formuliše neobične zamisli (usmerena je, dakle, na nešto izvan sebe), pokazujući, pri tom, sposobnost procene stvarnosti i podnošenja ekstremne anksioznosti. U slučaju psihotičnih epizoda, pak, bizarne refleksije pojedinca, opterećenog emocionalnom nesređenošću i usmerenošću ka sebi, rezultat su upravo njegove nesposobnosti da se izbori sa ogromnom anksioznošću (neobično mišljenje je tada odbrambeni mehanizam). Rotenberg takođe, oslanjajući se na analizu intrigantne poezije pune dvosmislenih jezičkih sklopova koju su pisali šizofreni pacijenti, preispituje često povezivanje pesništva i šizofrenije, te nanovo povlači granicu: šizofrenik je okrenut sebi i objašnjavanju svog stanja, pa njegovi problemi i pozivi za pomoć prodiru u poeziju što se kod istinskih pesnika ne dešava. Još važnija distinktivna crta tiče se činjenice da šizofreni pacijenti uporno odbijaju bilo kakvo prepravljavanje pesme i ublažavanje njene nekoherentnosti. Na bazi ovakvih uvida autor, najzad, formuliše krucijalni nalaz svojih istraživanja. Načini kreativnog mišljenja, zbog svoje osobene strukture, samo nalikuju abnormalnosti sa kojom suštinski ne uspostavljaju nikakvu relaciju: „S obzirom na čvrstu vezu ovih procesa s logikom i svešću, sledi

važan zaključak: nema ničeg patološkog u ovim procesima, niti oni proističu iz patoloških motivacija; naprotiv, njihovi koreni su veoma skladni i zdravi u svojoj psihološkoj prirodi i funkciji.“ Ipak, upotreba ovakvih kognitivnih modela često je praćena intelektualnom i emotivnom razdraženošću stvaraoaca budući da je naporno posedovati spoznaju o simultanom postojanju dve ili više suprotne vrednosti ili vizualizovati, primera radi, oči i krošnju kako zauzimaju isti prostor. Muke primenjivanja ovih tipova mišljenja, najzad, bivaju smenjene sretnim smirajem struna stvaralačkog bića pošto delo dobije svoje konačno uobličjenje.

Na primeru pronicljivog sagledavanja odnosa Strindbergove psihoze i njegovog stvaralaštva, Rotenberg iznosi još jedno relevantno zapažanje o tome da kreativne osobe i kada pate od psihoze ne mogu biti psihotične u periodu angažovanosti kreativnim činom ili on neće biti uspešan; kreativnost, dakle, nastupa u fazi remisije bolesti. Ista misao na snazi je i u autorovim istraživanjima odnosa kreativnosti i upotrebe alkohola i psihoaktivnih supstanci. Na osnovu raspoloživog biografskog i autobiografskog materijala priličnog broja znamenitih pisaca (Š. Bodler, Dž. Bozvel, T. Kapote, Dž. Čiver, V. Fokner, S. Ficdžerald, E. Hemingvej, V. Igo, S. Džonson, Dž. London, D. Tomas, J. O'Nil, E. A. Po, T. Vilijams, T. Vulf...), Rotenberg otkriva da je malo ko od njih pisao, odnosno, da su retko išta uspešno napisali kada su to činili pod dejstvom alkohola. Mada piće smanjuje inicijalnu inhibiciju i stimuliše prodor određene ideje, daleko veći broj pisaca smatra da je alkohol predstavljao prepreku u njihovom kreativnom procesu, te da su tek, prošavši kroz program lečenja, postali sposobni za stvaranje izvanrednih, istinski celovitih i smislenih dela. Poput alkohola, i droga parališe inhibiranost i anksioznost umetnika, naročito džez muzičara kod kojih spontano stvaranje, komponovanje u toku izvođenja, proizvodi hiperesteziju i snažnu unutrašnju uznemirenost. Iako psihoaktivne supstance mogu doprineti kreiranju čudnih, inovativnih

temporalnih i ritmičkih šema, one, kao i alkohol, osim ukoliko se shvate kao oslobađajući impuls od početne stvaralačke zakočenosti ili kao faktor koji uspeva da pobudi izvesnu ideju, suštinski odmažu umetniku u onoj najvažnoj, najdugotrajnijoj i najkompleksnijoj etapi – fazi elaboracije, tj. razrađivanja, prepravljavanja, poboljšavanja i ulepšavanja *grosso modo* zamišljenih polazišta. Rotenberg upravo ovu refleksiju ima na umu kada povodom pisca O'Nil beleži da je „u alkoholizmu našao *izvor* (kurz. V. M.) građe za konstrukciju smisaonog umetničkog dela, ali ne i za *način* (kurz. V. M.) kako da to realizuje.“

Autorove opservacije o psihoanalitičkim biografijama pisaca, slikara i kompozitora podjednako su impregnirane kritičkom nijansom, te se analitičarima psihobiografske provenijencije zamera ignorisanje konteksta u kojem je delo nastalo, citiranje stihova koji se shvataju kao bukvalni izlivi pesnikovog unutrašnjeg stanja i neumereno izvlačenje zaključaka u cilju potvrđivanja kliničke pretpostavke. Najkrupnija zamerka ovim studijama – da ostaju neme pred estetskim kvalitetima dela – nipošto se ne sme uputiti i knjizi kojoj su redovi ovog teksta posvećeni. Jer, pored studioznog pristupa temi, argumentovanog razračunavanja sa oveštalim predstavama, veštog ukrštanja znanja iz različitih oblasti (psihologija, teorija i istorija književnosti, filologija) i razgovornog, prijemčivog stila, upravo Rotenbergov rafinirani hermeneutički dar (vidljiv u analizi poezije S. Plat, E. Dickinson ili O'Nilove drame *Ledadžija dolazi*), figurira kao izrazita vrednost ove knjige. Njen značaj podjednako se ogleda u autorovim smernicama koje bi potonji istraživači trebalo da slede (podrobnije sagledavanje veze homoseksualnosti i kreativnosti) i, naposletku, u Rotenbergovom otkriću ključnih obrazaca kreativnog mišljenja zahvaljujući kojima se ostvaruje najvažniji imperativ remek-dela – dezautomatizacija ljudske percepcije i, kroz postupak oneobičavanja (V. Šklovski), ukidanje lakoće i dosade prepoznavanja na račun dugotrajnog, uzbudljivog, pomalo mučnog uživanja u zagonetnosti umetničkog predmeta.